

Добрин Канев. Противоречията на гражданското общество в
България и свободата на личността.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО В БЪЛГАРИЯ И СВОБОДАТА НА ЛИЧНОСТТА

1. ПОЛИТИКО-ФИЛОСОФСКАТА ДИСКУСИЯ ЗА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО

Сред много автори е доста популярна тезата, че съвременната дискусия за гражданското общество е резултат преди всичко на промените в Източна Европа и на надигането на лишената от свобода личност и на „гражданското общество“ в тези страни против всемогъщата и всепроникваща тоталитарна държава.

Наистина едва ли е нужно да се спори, че тези събития дадоха тласък на подобна дискусия и я приближиха до широката публика, понякога до такава степен, че срещаме използването на понятието „гражданско общество“ като политически лозунг, да не кажем политически инструмент.

Но проблемите на гражданското общество се дискутират активно от сериозната политическа мисъл преди промените в Източна Европа и причините в последна сметка са в проблемите, с които се сблъскват установените демокрации в настоящия етап на тяхното развитие. Това не означава, че тези дискусии са без значение за „новите демокрации“. Напротив, и това е, което ще се опитам да илюстрирам в своето изказване.

В основата на съвременната дискусия за гражданското общество стои по-общата дискусия за „социалната държава“ и за свободата на личността и статуса на гражданина и оттам за проблеми като: очертаващата се пропаст между гражданина и политиката, нарастващата анонимност на социалните отношения, загубата на солидарност в обществото и др. Възобновените от такава гледна точка размисли за мястото и ролята на гражданина, за неговата социална обвързаност, индивидуален статус, права и свободи направиха актуален и ракурса към „гражданското общество“.

Водещо място в дискусията за „гражданското общество“ заемат най-малко три влиятелни днес политico-философски позиции¹:

¹ Подбор на най-важните текстове от дискусията вж. в: Bürgergesellschaft, Recht und Demokratie, Hrsg. von Bert van den Brink und Willem van Rejen. Edition Suhrkamp, Frankfurt/Main 1995.

1. *Първата* позиция е свързана със съвременния либерализъм, с такива имена като Роулз, Акерман, Дарендорф и др. Тази позиция стига назад във времето до Джон Лок с неговото виждане за задачата на държавата преди всичко да осигурява и да перфекционира доброволното предполитическо общество на гражданите. Общество, което е ориентирано преди всичко към осигуряване и наследчаване на индивидуалните интереси на всички граждани и в което трябва да са осъществени политическата свобода и всички граждански и човешки права. (Същевременно съвременният либерализъм отдавна е обосновал идеята, че формалното осигуряване на равни права и свободи не води задължително до справедлив резултат от това признаване.)

От гледна точка на демократичното гражданско общество това означава следното: В рамките на либералната традиция гражданинът се дефинира преди всичко със своите индивидуални права. Така съвящаният граждански статус (гражданственост) е общ, т.е. гражданските, политическите и социалните права формират общата основа, върху която стоят всички членове на общество. Държавата има за задача да гарантира правата на всеки един гражданин. От тази гледна точка държавата остава „неутрален“ инструмент на индивидуалния гражданин. Този инструмент служи главно на целта да гарантира ненакърнимостта на частното пространство. Това означава, че съгласно либералния модел демократичното гражданско общество служи на предполитически, индивидуални цели, а не на колективни цели.

2. *Втората* влиятелна теоретична позиция в дискусията около „гражданското общество“ е комунитаризъмът. Без да отхвърля изцяло либерализма, той се стреми да го разшири и допълни в ред аспекти. Негов изходен пункт е идеята за социално конституираната и културно сътизираната личност като член на определена, интегрирана от основни ценности общност. Ако в либералния модел гражданинът е преди всичко икономическият гражданин, според комунитаристите неговата особеност се определя от принадлежността му към определена етическа и културна общност, чийто традиции той репродуцира заедно със свои съграждани чрез активно социално и политическо участие. От тази гледна точка в центъра на комунитаристичното мислене е изрично политическият характер на гражданското общество и на действията на гражданина. В този смисъл демократичното гражданско общество служи както на индивидуални, така и на колективни цели.

Тази идея влиза в стълкновение с либералната идея за преддържавно гражданско общество като независима от държавната власт и бюрокрацията сфера на радикално самоопределение на гражданите. „Само демократична държава може да поддържа демократично гражданско общество. Цивилизираното общуване на гражданите по-

между им, което прави възможна демократичната политика, може да бъде научено само в мрежите на (политическите) съюзи“ (Michael Walzer).

3. Третата теоретична позиция, която оказва влияние върху споменатата дискусия, е дискурсивната теория (Хабермас, но и известни американски политически философи като Шейла Бенхабиб, Кенет Бейнс и др.).

От тази гледна точка не се отхвърля комунитаристката идея за решаващото значение на интеграцията на политическата общност чрез етични ценности. Но се поставя следният въпрос: Ако тези ценности противоречат на универсалните принципи на справедливостта, от това ще следва просто „тирания на мнозинството“, която отрича на другомислещите правото на обществена екзистенция.

В дискурсивно-теоретичния модел гражданско общество се разглежда като своеобразен медиум, чрез който проблемите на частната, икономическата и научната сфера достигат до политическата публичност. Тази гражданска публичност е валидна само за част от политическия процес:

- а) Тя има сигнална функция, т.е. „усеща“ и възприема обществените проблеми.
- б) Тя трябва да може да тематизира тези проблеми, така че те да бъдат представени на политическата класа.
- в) Да може да контролира третирането главно от експерти на тези проблеми.

2. ПРОТИВОРЕЧИЯТА НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО И ДЕМОКРАТИЗИРАЩИТЕ СЕ ОБЩЕСТВА

Ако на този фон се обърнем към процесите в страните от Източна Европа, първото, което ще забележим, е, че тази дискусия като че ли не повтаря основните методологически спорове, за които стана дума. Наистина явна е доминацията на либералната концепция за гражданско общество, в някои аспекти доведена до крайност. Основано на опита на противопоставянето му спрямо недемократичната държава (главно в Полша), често гражданско общество противостои абсолютно на държавата. То се представя като сфера на дейност, която е независима от държавата и е в състояние да се противопостави, да ерозира и да разрушчи съответната тоталитарна или авторитарна държава.

От тази гледна точка на третиране на гражданско общество като противотежест на държавата обаче възниква поне един ключов въпрос: Ако гражданско общество е по дефиниция противопоста-

вено на държавата, какво ще се случи в условията на демократична държава?

След началото на промените започна да доминира един друг вариант на интерпретация на гражданско общество, който се отстои масово от представители и активни участници във формиралите се масово сдружения, асоциации, фондации и пр., в т. ч. и тези, които имат за цел защита на свободите и правата на гражданите. Според този вариант гъстата мрежа от гражданска съюзи като независима от политиката сфера е в състояние да осигурява стабилност и ефективност на демократичната политическа система посредством както от ефектите от доброволното сдружаване на гражданите, така и от способността на сдруженията да мобилизират тези граждани за решаване на публични задачи.

По такъв начин сякаш се решава отбележаното по-горе противоречие. Гражданското общество, разбирано като система от частни доброволни асоциации, би могло да се разглежда като съществена предпоставка и за демократизацията, и за стабилността на демократията.

Но и в този случай възникват определени въпроси: Какво означава аполитичност или политическа неангажираност при решаване на обществени въпроси? Къде съвръзват гражданите на гражданско общество и къде започва политическото общество? Кога „гражданското“ се превръща в „политическо“? Не е ли мислимо и възможно гражданско общество не само да обединява, но и да разделя? Не е ли мислимо и възможно мобилизацията на гражданите чрез граждански обединения не само да укрепва, но и да отслабва демократичната политическа система?

Въщност това са и „вечните въпроси“ на концепцията за гражданско общество и в нейната история, и особено в нейното настоящe.

Те възникват от факта, че понятието „гражданско общество“ се е използвало в различни времена и в различни ситуации и че както видяхме, към него се подхожда от различни теоретични позиции. Например изначалната традиция, тръгваща от полиса и *societas civilis*, предполага идентичност между гражданска и политическа сфера. Новото време пък ражда дилемията между *civilis* и *politicus*. Съвременността от своя страна показва често размиване на границата между частно и публично. Това личи по отношение например на такива остро дискутиирани напоследък на Запад теми като разделението на труда в семейството, насилието в брака, възпитанието на децата.

От тази гледна точка би трябвало да държим гражданско общество отворено за всички доброволни неполитически и политически организации и инициативи, а не да се опитваме да ги класираме в

отделни политически или частни категории. По принцип всички теми се поддават на политизиране и притежават потенциално публично естество и границата се очертава от самите действащи лица.

И тук отново стигаме до ключовия въпрос за взаимоотношенията между общия политически контекст (не просто държавата) и гражданското общество.

Чевидно е, че мощните „граждански“ организации са в състояние да ерозират не само тоталитарната, но и демократичната или демократизиращата се държава. Случвало се е силни интереси в обществото да блокират неговите ресурси. Случвало се е различни блокове от „граждански движения“ да водят остро битки за контрол над държавата. Случвало се е самото гражданско общество остро да се поляризира и да постави под опасност съществуването на държавата. Случвало се е движения и групи на гражданското общество да провоядват и упражняват насилие или да призовават към оттегляне от основни гражданска отговорности.

Както, разбира се, в много случаи добре развитото гражданско общество е укрепвало държавата, формирало е навици на толерантност, сътрудничество и гражданска ангажимент, отстоявало е правата и свободите на гражданите.

Така че ролята на гражданското общество може да е противоречива. От такава гледна точка може би е необходимо да се въведат допълнителни критерии по отношение на начина на вътрешна организация и формиране на волята, на ориентациите и на практиката на самите организации на гражданското общество. За такива организации би трябало да се считат само тези, които са възникнали в резултат на самоорганизация, чито членове имат равни права и равни възможности да влияят върху програмите и дейността на обединенията, които признават равната политическа свобода на другите граждани и не се стремят към привилегии, които се развиват в публичното пространство, които имат доброволно членство. С други думи, които не излизат от рамките на демократичния ред.

3. ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

От тази гледна точка, обръщайки се и към България, най-важно ще е да си отговорим на въпроса, как и при какви условия организираното гражданско общество допринася за силата на демократичната държава или за нейната слабост, а от там за защита и разгръщане на свободата на личността. Моята теза е (и тя се опира на позициите на споменатите M. Walzer, Foley, Edwards и др.), че ролята на организираните гражданска групи, формиращи гражданското общество, зави-

си от по-широкия политически контекст. В тази връзка и Michael Walzer говори за „парадокса на гражданско общество“, а именно, че демократичното гражданско общество се нуждае от демократична държава, а силното гражданско общество се нуждае от сила и отговорна държава.

„Там, където държавата е неотговорна, пишат според мен с основание Foley и Edwards, където нейните институции са недемократични или нейната демокрация е зле проектирана, за да познае и отговори на исканията на гражданите, характерът на колективното действие ще бъде много по-различен, отколкото при сила и демократична система. Усилитията на гражданите да се организират в името на граждански цели ще бъдат разрушени от държавната политика – понякога те са подложени на действени репресии, понякога просто са игнорирани. Ще се породят крайно агресивни форми на гражданско сдружаване и все повече и повече обикновени граждани ще бъдат тласнати или към активна войнственост спрямо държавата, или към самозащитна апатия.“²

Ако от тази гледна точка разсъждаваме за силата и слабостите и за противоречията на гражданско общество в България, ние трябва освен да опишем неговото състояние същевременно да си отговорим и на такива въпроси като въпросите за начините, по които властта е конституирана, разпределена и упражнявана, за връзките между широкия политически контекст и граждансите обединения и не на последно място за състоянието на самия български гражданин и неговата склонност или подготвеност да участвува в дейността на „гражданското общество“.

По всички тези въпроси има интересни публикации в научния печат³. Аз ще се опитам да нахвърлям няколко щрихи, които могат да послужат за основа на дискусията.

1. В България се налага един своеобразен „елитистки“ модел демокрация, който се опитва да функционира предимно на върха на политическата система и счита за достатъчни процедурите основи на демокрацията. Това води до изолиране на гражданина от политиката и поставя трудно преодолими препятствия пред формирането на жизнено и пълноценно гражданско общество.

2. Държавата все още не е тази отговорна институция, която осигурява пространство за развитие на силно гражданско общество. Тенденциите към концентрация на властта, към подчиняване на различните родове институции на гражданско общество, към из-

2 Ibid., p. 48.

3 Вж. например статията на Антоний Тодоров „Трудностите пред гражданско общество: Критика на прехода към демокрация“, сп. „Политически изследвания“, бр. 3, 1995, с. 227–231.

ключване на политическия опонент и към формиране на атмосфера на нетolerантност не са все още само отминала история, а продължават в немалка степен да формират действията на политическите елити.

3. Неразвитостта и незрялостта на политическите посреднически институции като политически партии, социални движения, групи на интереси върви ръка за ръка и със слаби, недостатъчно ефективни и популярни институции на гражданското общество.

4. Прякото ангажиране на бизнеса, науката и т. н. с политическа дейност говори за традиционно за българската политическа история свиване на гражданското общество в частната сфера и поглъщане на гражданското общество от политиката. „Политическата борба за контрол над държавната власт има несъмнен приоритет пред гражданската автономия“ (А. Тодоров).

5. Българските граждани продължават да са силно вплетени в клиентелистки връзки, което говори за слабостта на гражданското общество.

6. Огромното мнозинство български граждани все още не притежават икономическа и социална самостоятелност. Напротив, в много случаи тяхната зависимост от държавата е много голяма. Неслучайно практически всички изследвания неизменно показват изключително силни масови нереализирани очаквания за поемане на отговорност от страна на държавата за всички аспекти на живота на гражданите.

7. По отношение на политическата култура на гражданите все по-често се говори за настъпването на състояние на аномия, на беспътица и обърканост, което не е най-добрата форма за формиране на граждани и граждански структури. Изключително тежката икономическа криза, разпадането и трансформацията на старите социални структури и институции, всекидневните екзистенциални трудности, неопределеността на настоящето и непредсказуемостта на бъдещето водят до формирането на своеобразно „кризисно съзнание“ – господство на материални ценности и очаквания, сведени до проблема за оцеляването в една възприемана като отчайваща ситуация.

В много случаи тази ситуация води до крайен индивидуализъм и приватизъм, до загуба на доверие в основни политически и социални институции. Готовността за колективно действие и за солидарност е дълбоко нарушена. Тече процес на разпадане на социалните връзки и на отслабване на обществената спойка. Чувството на отговорност спрямо общността се ерозира от стремежа към неограничено задоволяване на лични потребности.

От друга страна, спазването на гражданските и човешките права, политическият плурализъм, свободата на пресата заемат стабилно място в българското политическо съзнание.

Всичко това води до вътрешно противоречива смес на ценности и нагласи. Хората се разкъсват между крайности – между публичното и частното благо, между идеализъм и материализъм, между солидарност и egoизъм, между доминация на държавата и лична отговорност.

Въпреки огромните трудности и пречки все пак не липсват и позитивни потенциали за развитие на действено гражданско общество, което е в състояние да защити правата, свободите и интересите на гражданите.